

Történész teadélutánok

XXVI.

2022. november 10.

Kalmár Jánost, az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem tanárát láttuk vendégül ez alkalommal. Ő pedig a mellékelt, visszafogott *Változások Magyarországon a 18. században* (A kormányzat és a rendek viszonya) című dolgozatával adott remek alkalmat e század magyarsága élete, sorsa alakulásának széles nemzetközi összefüggésekben történő szakszerű megtárgyalására.

Köztudomású, hogy a században bekövetkezett nyugodt építkezést, a korábbi pusztítások kiheverését a Rákóczi-szabadságot 1711-ben lezáró, igen kedvező szatmári *megállapodás* tette lehetővé. Míg az aktusra – nem kimondottan helyesen – a *béke* szó rögzült tudatunkban, a latin nyelvű szövegben nem a *pax*, hanem a *pacificatio* terminus olvasható. De a higgadt mérlegeléshez egyfelől tudni kell, hogy míg egyfelől alapos filológiai kutatások tanúsága szerint azokban az időkben e két szónak szinonim értelmet tulajdonítottak, másfelől roppant lényeges, hogy *tartós* békét csakis nemzetközi megállapodás alapján lehetett teremteni. A Szatmár megyei Nagykárolyban akkor két magyar generális írt alá egyezséget: a Habsburg uralkodó nevében Pálffy János, a kurucok nevében Károlyi Sándor. És míg az 1538-as váradi egyezséget Madridban V. Károly hagyta jóvá kézjegyével, addig a szatmári alkut az időközben elhalt I. József császár és király helyére lépő, de az adott pillanatban Barcelonában tartózkodó – magyarként III. – Károly király hitelesítette, utólag. Nem volt tovább. Az 1713-ban Utrechtben megkötött béke – a spanyol trónról történő lemondásért cserében – a Habsburg dinasztiát Belgiummal és kiterjedt itáliai területekkel kompenzálta. Így a Monarchia súlypontja Keletre helyeződött, amelynek következményeit a magyar elit zöme helyesen vonta le.

Ezért nem csupán elegáns, hanem mélyen hiteles is Kalmár János dolgozata, amely a bizalom kialakulása, a bizalom megingása, majd a gazdaság- és vámpolitika, illetve a nemzetiségi és nyelvkérdés törésvonalára építve fejtegeti körültekintő érveléssel mondanivalóját. A beszélgetés természetesen ezen igen jó alapon kiterjedt a későbbi párhuzamokra, vagyis a bukott szabadságharc után létrejött – és szintén jelentős fellendülést eredményező – 1867. évi megállapodásra, valamint az 1956. november 4-ei szovjet intervenció nyomán berendezkedő rendszernek az 1963 utáni konszolidációjára, annak szintén számottevő modernizációs sikereire.

Minden történeti disputának elengedhetetlen, s persze sokszor heves vitákat generáló témája a személyiség történelemformáló vagy deformáló szerepe. Teánkon e vonatkozásban a legtöbb figyelem természetesen Mária Teréziára, „államférfiúi” teljesítményére irányult. Szemernyi vita nem volt a résztvevők között abban, hogy nem csupán a hazai történetpolitikai gondolkodásra, hanem az emlékezetpolitikai törekvésekre is jótékony hatású lenne, ha Zala György valahol raktárban tárolt Mária Terézia szobra – sok évtized után – végre ismét méltó köztéri elhelyezést nyerhetne a fővárosban.

A későbbi nyelv- és nemzetiségi konfliktusokat a szatmári megbékélés alapján azonban már nem lehetett kezelni. Jött I. Ferenc reakciós kormányzata, nyomában a reformkor, a forradalom és a szabadságharc, amely bukása ellenére sem volt hiábavaló, mert alapot teremtett az újabb megegyezésre...

Pritz Pál

Kalmár János

Változások Magyarországon a 18. században (A kormányzat és a rendek viszonya)

EGYÜTTMŰKÖDÉS

A bizalom kialakulása

Az 1722 júniusára Pozsonyba összehívott magyar országgyűlés első döntéseként a rendek egyhangúlag elfogadták a Habsburg-ház nőági örökösödési jogát. Ennek alapján született meg az 1723. évi 1-3. cikkely, amely ezt a dinasztia házi törvényében szereplő azon kiegészítéssel emelte törvényerőre, hogy a további uralkodók a Magyar Királyságot az uralkodóház többi örökletes országával és tartományával együtt „feloszthatatlanul és [azoktól] elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen” öröklik és birtokolják.

A Habsburg Monarchia más örökös országai és tartományai – köztük Horvátország és Erdély – már ezt megelőzően elfogadták az uralkodóház trónöröklési jogának leányági kiterjesztését, ám az idézett kiegészítés egyedül a magyar országgyűlés által elfogadott törvénytörvénybe került be, méghozzá a hazai rendek kívánságára, ami a 18. század első évtizedének hazai eseményei után meglepő fordulatnak tűnhet. A törvényerőre emelt kívánság a Monarchia országait – köztük Magyarországot – éppúgy kötelezte, mint az uralkodójukat. Az előzőeknek az egymástól való elválaszthatatlanságba kellett beletörődniük, az utóbbi számára pedig az általa uralt területekkel való rendelkezés korlátozását jelentette. A törvény tehát a perszonalunió helyett immár formálisan is elismerte a valóságosan létező uniót. Ez azért meglepő, mert a rendek addig, a realitás ellenére, ragaszkodtak a perszonalunió elvéhez, hiszen ez szolgálhatott egyedüli jogalapként Magyarország intézményi önállóságának igényléséhez. A bekövetkezett változásra az előzmények adhatnak magyarázatot.

A 18. század második évtizedének kezdetén a magyarországi rendek kedvező tapasztalatokat szereztek a Habsburg-uralomról. Az 1711 óta magyar királyként regnáló III. Károly maradéktalanul megtartotta a szatmári megállapodás pontjait, amelyek ratifikálását – a Rákóczi-szabadságharc reménytelen katonai helyzetét és az 1711-ben még zajló spanyol örökösödési háború miatti külpolitikai érdekeket figyelembe véve is – a bécsi kormányzat nagyvonalú lépésének tekinthetünk. E dokumentum a felkelőket személyükre és javaikra nézve teljes kegyelemben részesítette, a kuruc hadseregben tiszti rangot és általa szabados státust szerzett egykori jobbágykatonák kiváltságát tiszteletben tartotta, s kilátásba helyezte a rendi sérelmek orvoslását.

Igaz, a megállapodásban nem esett szó az 1705-ben Szécsényben a felkelők által létrehozott rendi szövetségről (a konföderációról), az 1707. évi ónodi trónfosztásról, s Rákóczit is csak magánemberként említette. Mindezeket azonban irreális lenne elvárni, tekintettel az uralkodóház katonai fölényére és az 1687. évi országgyűlés azon végzésére, mellyel a magyar rendek elfogadták a Habsburg-ház fiági örökletes királyságát. S minthogy akkor lemondtak az Aranybullának jogtiprás esetén az uralkodóval szembeni ellenállás számukra törvényes lehetőséget biztosító záradékáról is, a bécsi kormányzat éppen e törvények alapján tekinthette „rebelliónak” a szabadságharcot. Bár az ónodi országos kuruc gyűlés igyekezett semmissé tenni az 1687. évi döntést, ez azonban a királyhű rendek távolléte miatt csak részlegesnek volt tekinthető, s a résztvevő nemesek egy része sem értett egyet a Habsburg-ház trónfosztásával, amelyet csak az ellenzék egyik hangadója, a Turóc megyei követ lekasabolása után szavaztak meg. Az ugyanott, ilyen légkörben jóváhagyott nemesi adózás pedig egyre több nemest tántorított el Rákóczitól és a szabadságharctól.

1708-ban I. József király országgyűlést hívott össze, s a következő évben megszüntette a visszafoglalt területek birtokügyeiért felelős, a bécsi Udvari Kamara alárendeltségében

működő Budai Kamarai Adminisztrációt, ezen ügyek intézését a Magyar Kamarára bízva. E lépésekkel a kormányzat ki tudta iktatni a nemesi elégedetlenség lényeges elemeit, miközben a másik oldalon, a szabadságharc eredményes folytatásához nélkülözhetetlen fejedelmi hatalom kiépítésre törekvő Rákóczi nemesi ellenzéke megnőtt: részint az ónodi határozatok, részint pedig az 1708-ban hozott azon döntés következtében, amellyel korlátozni kívánta a mindvégig oldalán harcoló jobbágyságnak feletti földesúri hatalmat. Mindezek együttes következménye volt, hogy a kuruc tábor nemeseinek döntő többsége 1711 tavaszán készségesen elfogadta a szatmári megállapodásban szereplő ígéreteket.

Az éppen trónra lépett III. Károlynak feltett szándéka volt, hogy bizalmat ébresszen az udvar iránt Magyarországon: 1712 tavaszára országgyűlést hívott össze, magyar királlyá koronázása alkalmából hitlevelet adott ki, s Esterházy Pál nádor halálát követően újra betöltötte e méltóságot. A szatmári megállapodás ígéretei pedig törvényekké lettek.

Amikor tehát 1722-ben a pozsonyi diéta napirendjére került az az igény, hogy Magyarország nőágon is a Habsburgok örökös királysága legyen, az előző évtized kedvező tapasztalatai döntőnek bizonyultak az egyhangú állásfoglalás kialakításakor. A dinasztia melletti kitartás szándékát erősítették az udvar külpolitikai sikerei is: az 1716-17. évi török elleni eredményes háború, s az azt lezáró pozsareváci béke (1718) nemcsak teljessé tette Magyarország oszmán uralom alóli felszabadítását, hanem még ki is terjesztette a Balkán irányába a Habsburgok fennhatóságát. A Monarchia ezt megelőzően – a spanyol örökösödési háború eredményeként – Dél-Németalföld, a Nápolyi Királyság és a Milánói Hercegség (a későbbi Lombardia) megszerzésével nemcsak területileg, hanem nemzetközi politikai súlyát tekintve is jócskán gyarapodott. Ha tehát a Rákóczi-szabadságharc idején már bebizonyosodott, hogy a nemzeti függetlenség kivívásának hiányoznak a külső feltételei – hiszen még a Habsburgokkal szemben álló nagyhatalmak sem nyújtottak folyamatosan számottevő segítséget, s nem ismerték el független ország fejedelmének Rákóczit, továbbá nem volt már jelen Magyarországon az oszmán katonaság, amely adott esetben támogatást nyújthatott volna –, úgy a törökök elleni újabb háború sikere egy katonailag is erős nagyhatalomhoz való tartozás előnyeiről győzhette meg a rendeket, amelyik képes megvédeni az országot a külső támadástól, mindenekelőtt a még hanyatló voltában is félelmetes Oszmán Birodalomtól.

Ezért vétették hát bele 1722-ben a Habsburgok trónöröklését szentesítő *Pragmatica Sanctio*ba a hazai rendek, hogy Magyarország a dinasztia egyéb országaitól és tartományaitól „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul”, azokkal együtt öröklődjön. Márpedig III. Károly hosszú ideig gyermektelen házassága, majd pedig egyetlen fiának még csecsemőkorban bekövetkezett halála az uralkodóház fiágon való kihalásának veszélyét hordozta magában. Ennek bekövetkezése esetén az 1687. évi törvény értelmében királyválasztó országgyűlés összehívását kellett volna kezdeményezni. A belső békét és az ország határainak biztonságát tekintve amúgy sem találhattak volna megfelelőbbet a Habsburgoknál az eséllyel pályázó idegen uralkodócsaládok közül, nemzeti király megválasztásához pedig hosszú ideig tartó pártoskodáson, belviszályon át vezetett volna az út, aminek következtében a meggyengült ország trónjára mégis valamelyik, a magyar koronára áhító erős külföldi dinasztianak lett volna esélye, mindenekelőtt fegyveres erejére támaszkodva.

Másrészt viszont az is nyilvánvaló, hogy a szatmári egyezmény és a nőágra kiterjesztett *Pragmatica Sanctio* magyarországi törvénybe iktatása között eltelt évtized végső soron mégiscsak az uralkodói hatalom súlyának növekedését eredményezte a rendeké rovására. Sem az 1716-17. évi háborúban az oszmánoktól visszafoglalt Temesközt, sem pedig a terjeszkedés következtében immáron szerepét veszített Határőrvidéket nem integrálták a magyar közigazgatási rendszerbe, hanem bécsi központi hatóságok (Udvari Kamra, Udvari Haditanács) irányítása alá helyezték. A szatmári megállapodásban a protestánsoknak megígért szabad vallásgyakorlatot az 1715. évi 30. törvénycikkely már korlátozta, s még nagyobb

mértékben tette ezt az első ízben 1731-ben kiadott *Carolina Resolutio*, amely újra csak az 1681. törvényben felsorolt településeken engedélyezte nyilvános vallásgyakorlatukat, s lelkészeiket katolikus főesperesi felügyelet alá helyezte. Ugyanazon évben az elhalálozás következtében megürült nádori szék betöltése céljából sem hívott össze nádorválasztó országgyűlést az uralkodó, hanem a trónörökös Mária Terézia számára kiszemelt férjjelöltet, Lotaringiai Ferencet állította helytartói minőségben az ország élére.

A hatalom gyakorlásának ez a Szatmár utáni módja mégis elfogadható volt a rendek számára. Az azóta eltelt évtizedek békéje, a hagyományos katonai mellett, az ígéretes hivatali pályafutás lehetőségét is megcsillantotta számukra a növekvő számú központi és megyei intézményekben. A török kiűzésével az ország nagy kiterjedésű középső részén tág tere nyílt a földbirtokszerzésnek, a termelt felesleg piaci értékesítésére pedig jó feltételeket kínáltak az iparilag fejlettebb örökös tartományok. A birtokos nemesség számára elkönnyvelhető eredmények miatt – a további jobbágyi elvándorlással ill. a hajdú kiváltság szerzésével szemben fellépő hatékony államhatalmat is beleértve – az adott keretek a kiváltságosok számára a jövőre nézve is kívánatosnak tűntek. Mindezek fenntartását ill. esetleges kiterjesztését azonban csak a nagyhatalmi helyzetét és területi kiterjedését változatlanul megőrző Habsburg Monarchiához való tartozástól remélhették; attól, amelyik nemcsak gazdasági, hanem jelentős diplomáciai-katonai tényezőnek is számított. Az elszakadás szándéka jó két emberöltőn át ezért nem jelentkezett még olyan, a dinasztia számára kritikus helyzetben sem, mint amilyen az 1741. évi porosz támadás volt, amikor lényegében a magyar rendeken fordult meg az uralkodóház sorsa.

Mindez visszamenőleg igazolta a Rákóczi-szabadságharcnak legmaradandóbban a szatmári kompromisszumban kifejeződő eredményességét. Mert a felkelés ebben érte el a maximumát annak, amire az adott kül- és belpolitikai erőviszonyok közepette a korabeli Magyarországnak egyáltalán lehetősége volt: a török kiűzése után, a 17. század végén, a Habsburg Monarchiába szerencsétlenül, erőszakosan megkezdett beillesztése korrekcióját. S hogy ez a 18. századi, második kísérlet immáron sikeres volt, azt az ekkor kezdődő, minden téren megnyilvánuló, egyre dinamikusabb fejlődés igazolja.

A bizalom megingása

Mária Terézia és magyar királyságának viszonyát bizonyos értelemben életére szólóan meghatározta az országgyűlés idején a pozsonyi vár lovagtermében lejátszódott közismert jelenet, melyben a dinasztia politikáját támogató nemesi küldöttek felajánlkozásuknak az „életünket és vérünket!”-felkiáltással adtak hangot. Az osztrák örökösödési háború kritikus, Bécsset is fenyegető pillanatában nem becsülhető túl ennek tartalmi jelentősége: a megajánlott százezer és a valóban kiállított több tízezer katonára elegendő összeg, amely kulcsfontosságúnak bizonyult a királynő trónja megmentése szempontjából. Mária Terézia soha nem is feledkezett meg róla. Ezt bizonyítják az évtizedekkel később, családtagjai számára papírra vetett sorok, amelyekről nem feltételezhetette, hogy a magyarok tudomására jutnak. „Mindig is szerettem a magyar nemzetet, mert az a mi közös boldogságunk alapja”-írta vejének, Albert szász-tescheni hercegnek 1765-ben, magyarországi helytartóvá történt kinevezése alkalmából. Amikor halála előtt magához hívatta Eszterházy Ferenc magyar kancellárt, a következő búcsúüzenetet bízta rá: „Mondja meg nemzetének, hogy az utolsó percig hálával emlékezek meg róla.”

Lekötelezettségének nyomban tanújelét is adta, amikor az osztrák örökösödési háború után elkezdett Haugwitz-féle intézményi átszervezésből – a távoli Belgiummal együtt – a közeli Magyarországot is kihagyatta. Ezután azonban nemegyszer került összetűzésbe a hazai rendekkel. Szilézia visszaszerzésére készülve, az 1751. évi pozsonyi országgyűlésen jelentősen fel akarta emelni Magyarország adóját, de a rendek csak a kívántnál mérsékeltebben voltak hajlandók erre, s nem egyeztek bele abba sem, hogy szabad királyi

városi kiváltságok adományozásával a rovásukra növeljék a kincstári bevételeket. E fiaskó nagyban hozzájárult az 1754-től kezdve foganatosított vámszabályozásokhoz, mert – a magyar nemesség adómentességhez való ragaszkodása miatt – az ebből származó bevétellel kívánták ellensúlyozni a kieső hasznot. Közvetlenül a hétéves háborút követően, az 1764-65. évi országgyűlésen pedig már kenyértörésre került sor. A kincstárat ért újabb veszteséget a kormányzat megint adóemeléssel próbálta volna csökkenteni, s meg akarta váltatni a rendekkel (az egyháziakat is beleértve) a már régóta korszerűtlen nemesi felkeléshez kapcsolódó hadi szolgálati kötelezettségüket. Az előterjesztéseket csakúgy, mint a földesúri túlkapások elleni jobbjágyvédelmi javaslatokat, elutasította ez az országgyűlés, amely már összehívásától kezdve gyanakvó volt. Erre az adott okot, hogy éppen akkor jelent meg, kormányzati támogatással Kollár Ádámnak, a bécsi Udvari Könyvtár vezetőjének *Magyarország apostoli királyai törvényhozó hatalmának eredetéről és folyamatos gyakorlásáról* című latin nyelvű értekezése, amelyben a szerző kétségbe vonta az egyház és a nemesség kiváltságainak jogszerűségét. A rendek heves tiltakozása a könyv betiltására kényszerítette az udvart, amely viszont a bármilyen változtatásra vonatkozó előterjesztésének megtagadása alapján arra az elhatározásra jutott, hogy a jövőben nem hív össze országgyűlést, s törvények helyett rendeletekkel juttatja érvényre szándékát. Az új kormányzati módszer első jeleként Mária Terézia nem töltötte be a nem sokkal később meghalt nádor és esztergomi érsek méltóságát (az előbbi helyére ekkor nevezte ki helytartónak a vejét). Mária Terézia 1758-ban arra kérte a pápát, hogy hagyja jóvá számára a „Magyarország apostoli királya” cím viselését, amely – ugyancsak Kollár szerint – Szent István óta megilleti a magyar királyokat, akik ennél fogva jogosultak püspökségeket alapítani, főpapokat kinevezni, az egyházi jövedelmeket közcélokra felhasználni, s a szentszéki dekrétumok és zsinati kánonok is csak uralkodói jóváhagyást követően emelkedhetnek törvényerőre. XIII. Kelemen teljesítette a kérést, hangsúlyozva azonban, hogy ez pusztán cím csupán, amely nem jár semmiféle különleges joggal. A bécsi kormányzat azonban másképp értelmezte, s így kerülhetett sor 1773-ban a szerémi és a boszniai püspökségek egyesítésére, az esztergomi érseki egyházmegye területén három új püspökség szervezésére, valamint a székesfehérvári és a szombathelyi római katolikus püspökségek felállítására, továbbá a ruszin görögkatolikusok számára a munkácsi, a románok számára a nagyváradi, az unitus délszlávok számára pedig a Horvátország területén lévő körösi egyházmegye létesítésére.

Az országgyűlés mellőzésének gondolata annak politikai gyakorlattá válása idején nem számított újnak: az eljárást Kaunitz már 1761-ben ajánlotta egy, a magyarországi politikára vonatkozó előterjesztésében. Az ilyen módszer eredményes alkalmazásának feltétele egy engedelmes, az uralkodói szándékkal azonosuló hivatalnokság. Erre is gondolt az államkancellár, amikor bizonyos központi vezetői állások betöltésének, a jutalmazások és kitüntetések feltételül az udvarhűséget kívánta állítani, s hasonlóan vélekedett erről vele egyidejűleg a trónörökös József főherceg is. Az alsóbb szinteknek a végrehajtás szempontjából vett fontosságát felmérve, Kaunitz azt is lényegesnek tartotta, hogy a megyékben szintén jussanak túlsúlyra a kormányzat hívei, mert az ő közreműködésükkel lehet esély az ellenzéki nagybirtokosok ellensúlyozására. Ilyen megfontolások alapján, Mária Terézia uralkodása idején bőkezűen osztogatták a főnemesi rangokat. Jómódú köznemesi családok tucatjai emelkedtek ekkor az arisztokraták közé. Katonai érdemek jutalma lehetett a nemesi cím is. Az elvárt hűség és ügybuzgóság mellett szükség volt az adott poszton hasznosítható tanultságra és nyelvismeretre (a latinon kívül mindenekelőtt a németre) is, amelyet egyre többen katonai vagy lovagi (nemesi) akadémián szereztek meg. A nagyrészt jogász képzettségű Niczkyek, Festeticsek, Feketék – akik rászorultak a beosztásukkal járó fizetésre – viszont valamelyik hazai központi hivatal engedelmes, megbízható és szorgalmas alkalmazottjaként részesültek a nekik főnemesi címet juttató uralkodói kegyben. Az új arisztokrácia lefelé és felfelé egyaránt nyitott volt: nem vesztette el kapcsolatát származási

helyének régi nemeseivel, akikhez rokoni szálak fűzték, miközben arra is törekedett, hogy a patinás nagybirtokos hazai vagy udvarhoz közeli külföldi famíliákkal létesítsen családi kapcsolatot. Érvényes ez az addig ilyen lehetőségektől elzárt, de hagyományosan az ottani elitbe tartozó erdélyi famíliákra is, többnyire persze csak a katolizáltakra, mint a Bethlenek vagy a Hallerek. Mert a protestánsokat illetően, a vallási türelem eszméjének fokozatos térnyerése ellenére, az uralkodónőnek továbbra is voltak fenntartásai. Közülük is felfigyeltek ugyan az érdemesekre, nemegyszer ki is tüntették őket, de az arisztokrata címeket szűkebb marokkal mérték számukra. A kormányzat azon szándéka, hogy egy csak tőle függő, kizárólag hozzá lojális új magyar főnemességet hozzon létre, pillanatnyilag kétségtelenül, hosszabb távon azonban csak részlegesen volt sikeres, mert csupán az első nemzedékhez tartozók váltották be maradéktalanul a hozzájuk fűzött reményeket. A későbbi generációk tagjai viszont, akik már beleszülettek az apáik által megszerzett lehetőségekbe, jobbra maguk is saját rendi érdekeiknek megfelelően viszonyultak a kormányzati elképzelésekhez. Ahogy egyébként a katolikus egyház ügyeibe való beavatkozás miatt ellentétbe került a királynővel Barkóczy Ferenc hercegprímás, s az állami ellenőrzést veszélyeztető, tervezett katolikus egyetemalapítási szándékuk okán Eszterházy Károly egri és Klimó György pécsi püspök is.

A bizalomvesztés ellensúlyai

Az adóügy, az úrbérrendezés, a protestánsellenes intézkedések és az országgyűlés összehívásának szüneteltetése (azaz az alkotmányellenes kormányzás, amellyel összefüggésben a felvilágosult abszolutizmus érvényre jutását szokás emlegetni) miatt a hazai rendek és a kormányzat között éleződő feszültség ellenére, Mária Terézia nem vált népszerűtlenné Magyarországon. Kiváló érzéke volt ahhoz, hogy megkedveltesse magát. Közvetlen, a szertartásosságot nemegyszer mellőző gesztusaival sok hazai hívet szerzett magának (fiatalkori szépségére, majd anyai szerepére időnként tudatosan épített politikailag, környezete és alattvalói iránt megnyilvánuló valóságos empátiája, némelyekhez egyenesen barátként való viszonyulása méltán tette népszerűvé). 1760-ban magyar királyi testőrséget állított fel Bécsben hazai, részben protestáns nemes ifjakkól, akiket apjuk érdemei alapján válogattak be. Az öt éves szolgálati idő alatt „nemesi tudományokat” és idegen nyelveket is tanultak, futárként pedig idegen országokat ismerhettek meg. 1764-ben megalapította az első uralkodónkról elnevezett, Monarchia-szerte nagy tekintélyt biztosító Szent István-rendet, a köz szolgálatában végzett, Magyarországhoz is kötődő, kiemelkedő tevékenységek jutalmazására. 1771-ben pedig visszaszerezte a Raguzai Köztársaságtól és a budai királyi palota Szent Zsigmond-kápolnájába szállíttatta a Zárában őrzött Szent István-fejereklyetartót és a Szent Jobbot. Ehhez kapcsolódóan tette meg augusztus 20-át szentté avatott első királyunk ünnepévé. De nemcsak a nemesség jóindulatát igyekezett megnyerni. A túlzott földesúri terhek miatt a Nyugat-Dunántúlon 1765-ben kibontakozott parasztmozgalom résztvevőinek kérelmét, biztató szavak kíséretében személyesen vette át a színe elé engedett vezetőiktől, amely gesztusával e körben is erősítette a róla alkotott, minden alattvalója iránt jóindulattal lévő és anyai érzelmeket tápláló uralkodó-képet.

Regnálása alatt került sor a közigazgatási rendszer korábban alkotmányellenesen végrehajtott módosításainak korrekciójára és a megyerendszer területi kiterjesztésére. A Tisza-Marosi Határőrvidék felszámolása, a Temesi Bánság magyar kormányzókat hatásköre alá helyezése 1778-ban, a vármegyei igazgatást állította az addig Bécsből függő katonai helyébe. A lengyel-orosz belviszály teremtette helyzetet kihasználva, a Monarchia csapatai által 1769 óta megszállt, még 1412-ben Lengyelországnak elzáróított tizenhárom szepességi város 1772-ben visszakerült Magyarországhoz. A Tengeremellék nevű osztrák közigazgatási körzet felszámolása nyomán 1776-ban a Magyar Királysághoz csatolták Fiumét. E város az uralkodónő 1779-ben kelt diplomája alapján, a környező Horvátországhoz

nem tartozó, attól „elkülönített testeként” (*corpus separatum*), magyar kormányzó irányítására bízva, közvetlenül Magyarországhoz került.

TÖRÉSVONALAK

Gazdaság- és vámpolitika

A Habsburg-Monarchia megnövekedett földrajzi kiterjedésének, politikai súlyának és ezek arányában bővült lehetőségeinek megfelelő gazdasági jelentőségre is igyekezett szert tenni. E vonatkozásban a kényszerű felismerés erejével hatott a poroszok ellen viselt két hosszán tartó katonai konfliktus: a gazdag Szilézia csaknem teljes egészének elvesztését eredményező osztrák örökösödési (1741-48) és e fejlett textiliparú tartomány visszaszerzésének reményével indított hétéves háború (1756-63), mely utóbbi nem hozta meg a várt eredményt a Monarchia számára. Az elszenvedett fiaskó olyan strukturális problémákra ébresztette rá a bécsi kormányzatot, amelyek miatt a Habsburg állam nem tudott egyenrangú versenytársa lenni nemcsak a nála hagyományosan fejlettebb nyugat-európaiakénak, hanem – miként az újabb tapasztalatok mutatták – immár a poroszenak sem. Addigra pedig kiderült, hogy a hatékonyabb működést akadályozó tényezők miatt az utrechti békekötés eredményeként szerzett területi változások következtében kínálkozó új lehetőségeket is csak korlátozott mértékben sikerült kibontakoztatnia.

A hiányosságok hátterében a kincstári bevételek elégtelensége állt. A mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi tevékenységből, az illetékekből és vámokból származó jövedelem nagysága jelentősen alulmúlta a fejlettebb országokéit, ráadásul sokszor az adók beszedése sem bizonyult kellően hatékonnak.

A bécsi kormányzat eleinte főként a kereskedelem fejlesztésétől remélt kedvező változást. Bizonyos előzmények után, 1746-ban létrehozta az Általános Kereskedelmi Igazgatóságot (*Universalkommerzdirektorium*), azzal a közvetlen céllal, hogy elősegítse a még zajló osztrák örökösödési háború miatt megnövekedett államadósság mérséklését, továbbá, hogy összehangolja a selyem- és egyéb textil-, valamint a fémáruk kereskedelmének ellenőrzését. A sziléziai főhivatalnoki tapasztalatokkal rendelkező Friedrich Wilhelm von Haugwitz gróf javaslatára 1749-ben Bécsben felállított Köz- és kamarai Igazgatóság (*Directorium in publicis et cameralibus*) elsődleges feladatának valamennyi kamarai ügy legfelsőbb szintű irányítását szánták. Eleinte ennek formális alárendeltségében működött az 1753-ban létesített, kezdetben Kereskedelmi Udvari Bizottságként (*Kommerzienhofkommission*) működő (később többször nevet változtató) testület, amely valójában közvetlenül az uralkodónő irányítása alatt állt, ami önmagában is bizonyítja, hogy a bécsi kormányzat kiemelkedő jelentőséget tulajdonított és szánt a kereskedelemnek.

Ez egyáltalán nem volt véletlen és újnak sem tekinthető, hiszen pontosan megfelelt a Habsburg állam némelyik központi hivatala – mindenképp a bécsi Udvari Kamara (*Hofkammer*) – által a 17. század dereka óta egyre erőteljesebben képviselt kameralista elvnek. Végeredményben a Nyugat-Európában, elsősorban a Habsburgok riválisának számító Franciaországban akkoriban már egy ideje sikeresnek bizonyuló, az állami protekciónizmuson alapuló merkantilista gazdaságpolitika kontinentális (főként osztrák) változatáról volt itt szó, amennyiben óceáni kereskedelmi lehetőségek és gyarmatok híján, kizárólag a belső gazdasági adottságokban – mindenképp az iparban és a kereskedelemben – rejlő lehetőségeinek hatékonyabb kihasználásától remélték, hogy felzárkózhatnak a fejlettebb nyugati hatalmakhoz. A Habsburg Monarchiában a 18. század elején bekövetkezett területi változások – ezek sorában Belgium, s a hozzá tartozó Ostende óceáni kikötőjének és transzocéáni kereskedőtársaságának megszerzése – már valóban a tengeri hatalmakéhoz hasonló, addig nem remélt gazdasági lehetőségeket nyithatott volna a bécsi kormányzat számára. Csakhogy a leányági trónöröklés angol és holland garantálásának fejében még VI. Károly lemondani kényszerült az Ostendei Társaság működtetéséről. Így aztán e

vonatkozásban végeredményben továbbra is csak az adriai beltenger kínálta esélyt maradt, amely ekkor – Velence hanyatlásával – a korábnál ígéretesebbnek tűnt. Ezért kezdte erőteljesen fejleszteni a Habsburg állam már a 18. század első felében Trieszt és Fiume kikötővárosát, mely utóbbit Mária Terézia 1779-ben Magyarországhoz csatolta.

Nemcsak ebben a vonatkozásban, hanem a gazdaság egészét tekintve is, az udvar meghatározó politikusai Magyarországon nagy, ám részint egyelőre még szunnyadó lehetőségeket láttak. Hiszen ez volt a Habsburg államalakulat legnagyobb országa, amelynek egész területe az uralkodóház tényleges fennhatósága alá került a török uralom felszámolása után. A hódoltság megszűnése és az oszmán-vazallus önálló erdélyi állam felszámolása – miként a Rákóczi-szabadságharc kimenetele bizonyította – jelentősen csökkentette a magyar rendek hagyományos módon való ellenállási képességét is. A szatmári megegyezést követően már nemigen volt esélyük a kormányzattal való fegyveres szembefordulásra; a konfliktusok megoldását ekkortól kezdve csupán alkotmányos keretek között remélhették. Politikai mozgásterük szűkülésével szemben viszont új, addig csak kevéssé és kevesek számára adott lehetőségek nyíltak meg számukra, így, megfelelő körülmények esetén, többek között élhettek az összetett Monarchia kínálta gazdasági lehetőségekkel is. Az utóbbiak egyike, minden bizonnyal a legfontosabbja, ti. a belső béke, a korszak egészében fennállt. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy a 18. században, a Rákóczi-szabadságharc óta nem dült háború Magyarország területén. Ez a biztonság kedvezett a termelőmunkának, a népesség gyarapodásának és a fokozatosan szaporodó gazdasági-kereskedelmi vállalkozásoknak.

Bár az említett Kereskedelmi Bizottság a Monarchia itáliai, belga és magyarországi területei vonatkozásában nem volt illetékes, mivel azonban az uralkodónő közvetlen alárendeltségében tevékenykedett, és mert tagjai között megtalálható volt a Magyar Kancellária némely tanácsosa, ezért tehetett mégis Magyarországot érintő javaslatokat. Ezek sorában fontos szerepet játszott az 1754-ben bevezetett – a kisebb módosításokkal addig érvényben lévő 1656-ban kiadottat megváltoztató – új vámtarifa, amely elvetette az 1751. évi magyar országgyűlés gazdasági igényeit, köztük az Erdéllyel és a bécsi Udvari Kamara irányítása alá tartozó Temesi Bánsággal létesítendő vámunióra vonatkozót. A kormányzat azzal érvelt, hogy a magyar nemesség és a klérus adómentessége miatt Magyarország, területi kiterjedéséhez és „gazdagságához” képest szerinte túl csekély mértékben járul hozzá a Monarchia kiadásaihoz. (Csupán az adókat tekintve, ez kétségkívül igaz volt, csak hogy az innen származó kincstári jövedelmek számbavételekor figyelmen kívül hagyták a bányakincsek kivételéből és a külkereskedelmi vámból befolyó összegeket.) Ezért a kormányzat – a Habsburg Monarchia egészének együttes gazdasági korszerűsítésére törekedve – Magyarországnak az iparilag fejlettebb örökös tartományok nyersanyagbeszállítója és éléskamrája, illetve azok késztermékei felvevőpiacának a szerepét szánta, ettől várva, hogy e munkamegosztás eredménye, mindegyik szereplő javát szolgálva, kölcsönösen ki fogja egészíteni egymást. A némely elemében a lényegét nem érintően a későbbiekben többször módosított új vámtarifát úgy alakították ki, hogy bizonyos árukat jóval öt százaléknyi érték feletti összeggel terheltek meg, míg mások vámtételét lényegesen csökkentették. Ez attól függött, hogy honnan származott, vagy hova szállították az adott árucikket: azokat, amelyek a Monarchián kívülről érkeztek illetve oda tartottak, lényegesen magasabb összeggel terheltek meg, mint amelyeket valamelyik örökös tartományba szántak, vagy onnan hoztak be. Az is befolyásolta a tarifát, hogy közvetlenül külföldről, vagy külföldi eredetűként valamely örökös tartományon át érkezett-e Magyarországra a szállítmány; utóbbi esetben ugyanis tranzitvámot kellett fizetni. E szabályozás világosan szolgálta azt a célt, hogy mindazt, amire Magyarországnak szüksége volt, lehetőleg a Monarchia valamely tartományából mérsékelt áron szerezzék be, és mindazt, amiből hazánk felesleggel rendelkezett, mindenekelőtt az örökös tartományokban értékesítsék, szintén olcsón.

A vámtarifa ily módon történő kialakítása Magyarország ipara számára hátrányos volt, mert a mezőgazdasági cikkek és ipari nyersanyagok, valamint bányakincsek kivitelének támogatása nem ösztönözte a fejlődését. Emellett a szakember- és a tőkehiány sem hatott kedvezően a jövőjére. Akadt ugyan olyan nagybirtokos és gazdag város, amely rendelkezett a szükséges összeggel, de manufaktúrák helyett általában inkább mezőgazdasági vállalkozásba fektettek, vagy – ha módjukban állt – még szívesebben hiteleztek, mert az gyorsabb és biztosabb haszonnal kecsegtetett. A nagyrészt rövid életű hazai manufaktúrák többnyire az északnyugati határ közelében működtek, mert inkább alsó-ausztriai, mint belföldi vevőkre számítottak. Ez egyszerre mind azt is mutatta, hogy az előállított javak mennyiségét és minőségét illetően a magyarországi „fabrikák” egyáltalán nem jelentettek e szomszédos tartomány számára konkurenciát, legfeljebb az alacsony munkabér vonatkozásában.

A hétéves háború – amely a Monarchia és Poroszország között egyidejűleg vámháború is volt – megnehezítette a szárazföldi kereskedést. Ez, és a belgiumi Ostende, valamint a Toszkánai Nagyhercegséghez tartozó Livorno kikötőjének birtoklása az addiginál is fokozottabb mértékben irányította a kormányzat figyelmét az Adriára. Az 1759-ben németek által alapított, uralkodói kiváltsággal rendelkező Temesvári Kereskedőtársaság különböző mezőgazdasági termékeket és gyapjút szándékozott szállítani a VI. Károly idején épített, a Bécszet az 1717/19-ben szabad kikötői kiváltsággal felruházott Trieszttel összekötő Károly út igénybevételével. E Társaság működése azonban csak az 1770-es évektől kezdve vált kifizetődővé, bizonyos magánbefektetéseken kívül főként annak köszönhetően, hogy addigra már a Magyar Királyságban is létrejött a belföldi szállítást megkönnyítő szekér- és víziúthálózat. E vonatkozásban főként a Dráva és a Száva hajózhatóvá tétele jelentett fontos előrelépést, továbbá a Horvátországban 1774-ben elkezdett, Károlyvárosból Zenggre vezető József út.

1775-ben a cseh koronaterületek, valamint Alsó- és Felső-Ausztria számára közös vámterületet hoztak létre, a piacviszonyok egységesítése és a poroszokkal viselt vámháború miatt addig érvényesülő behozatali tilalmak feloldása céljából, hogy érvényre juthasson az akkoriban lassanként teret hódító szabad kereskedelem elve. Tirol, Elő-Ausztria és a magyar korona országai viszont nem tartoztak bele ebbe a rendszerbe. Mert Magyarország az 1778-ban az ország közigazgatási rendszerébe visszaillesztett Bánsággal és 1784-től kezdve Erdéllyel egy másik közös vámterületet képezett, míg a Tengermellék, Lombardia, Galícia és Osztrák-Németalföld (Belgium) egyenként számított egy-egy különálló vámterületnek. Magyarország vonatkozásában – az 1754. évi rendelettől eltérően – e változtatásra ezúttal nem szimplán fiskális indítékú, hanem annál valamivel korszerűbb szemléletű, az iparilag fejlettebb örökös tartományok érdekét szolgáló protekcionista iparpolitikai döntés alapján került sor, amelynek hátterében a Monarchia egészének gazdasági fejlődését célzó, azt legalább részlegesen szolgáló törekvés húzódott.

Miként viszonyultak a közigazgatási tanultsággal rendelkező kortárs magyarok a bécsi udvar hazánkkal kapcsolatos gazdaságpolitikai intézkedéseikhez? E kérdést már csak azért is indokolt lehet feltenni, mert legalább a 20. század közepéig, olykor még annál is tovább tartotta magát történetírásunkban (és annak nyomán a köztudatban is) elterjedt, felvilágosult közigazdászaink által hangoztatott nézet, amely szerint Mária Terézia és II. József uralkodása alatt Magyarország az örökös tartományok gazdasági értelemben vett gyarmatává degradálódott volna.

A magyar közigazdászok, kivétel nélkül birtokos, gazdálkodó nemesek, és mindnyájan központi közigazgatási intézményekben szerzett tapasztalatokkal rendelkezők, az 1780-as, 1790-es években jegyezték le a hazai gazdaságra vonatkozó nézeteiket. A tengeri kereskedelmi lehetőségek miatt aligha véletlen, hogy a horvátországiak tették meg ezt elsőként: Balassa Ferenc gróf horvátországi bán, Skerlecz Miklós Zágráb megyei főispán, a Helytartótanács tagja, valamint Szapáry János gróf, fiumei kormányzótanácsi ülnök. A

magyarországiak közül Podmaniczky József báró, a Helytartótanács Kereskedelmi Bizottságának hivatalnokja – mellesleg az angol tudós társaság, a *Royal Society* tagja –, az 1791-ben *Principia vectigalis* címen papírra vetett, az osztrák vámpolitikai elveket taglaló munka szerzője, továbbá Berzeviczy Gergely, a pályáját az előbbi beosztottjaként helytartótanácsi fogalmazóként kezdő, majd az 1790. évi országgyűlés által felállított Kereskedelmi Bizottság tagjaként folytató, az 1797-ben napvilágot látott, a hazai kereskedelem és ipar állapotát bemutató munka (*De commercio et industria Hungariae*) szerzője, valamint Ürményi József magyar kancelláriai tanácsos. Nemcsak gazdálkodó birtokos nemesként, hanem országos hatáskörű hivatali tisztségviselőként is volt módjuk tapasztalatot és áttekintést szerezni a hazai gazdaság helyzetéről. E körülményeken kívül, azért is figyelmet érdemel a véleményük, mert valamennyien alapos elméleti felkészültség birtokában fogalmazták meg nézeteiket. Közülük a protestánsok többnyire az akkor legkorszerűbbnek számító göttingeni egyetemen készültek fel hivatali pályájukra, a jeles August Ludwig Schlözer és Johann Beckmann „iskolájának” növendékeiként. A katolikusok pedig a bécsi Theresianumba jártak, ahol a kormányzati gazdaság- és társadalompolitikára nagy hatást gyakorló Josef von Sonnenfels előadásait hallgatták. Felsőfokú képzésük befejezése után aztán hosszabb ideig tartó tanulmányutat tettek különböző fejlett európai országokba, ami hozzájárult addigi ismereteik elmélyítéséhez és tágította látókörüket, egyszersmind pedig elősegítette a hazai körülmények más látószögéből történő megítélését. A külföldi utazás egyúttal újabb korszerű szakmunkák megismerésére és beszerzésére is módot adott. Így került sokuk könyvtárába az állami beavatkozást elvető nézetet képviselő Adam Smith skót közgazdásznak *A nemzetek gazdagsága* (1776) című, angolul napvilágot látott könyve (amelyet többnyire az 1778-ban megjelent francia, vagy 1776-78 között publikált német fordításban olvastak), továbbá a francia fiziokrata Raynal abbénak az európai kereskedőknek a „két Indiában” folytatott tevékenységét négy kötetben feldolgozó műve (1780), amelyből az amerikai gyarmatokkal kapcsolatos ismeretekre tehettek szert. Talán ennek hatására is nevezte elsőként 1791-ben Skerlecz „gyarmatosítónak” a hazánkban érvényesülő vámpolitikát, amely véleményét hamarosan több magyar kortársa is osztotta. „Mérhetetlen mennyiségű pénz folyik át Magyarországon és származik onnan, de nem marad ott, hanem az osztrák tartományokban vész nyoma, és főként Bécsben halmozódik fel”- írta Berzeviczy, aki, több kollégájához hasonlóan, gazdaságunk helyzetét az észak-amerikai gyarmatoknak Angliához való viszonyával rokonította.

Hazai közgazdászaink által megfogalmazott gazdasági-politikai kiútkeresési program középpontjában a jobbagység általános társadalmi helyzete, adófizetési lehetőségei, az adóterhek igazságos elosztása és a hazai kereskedelem jövedelmezősége állt. A hosszú éveken át tartó utazásai során Európa minden szegletét bejárta és sok kötetnyi feljegyzéseivel Bécsbe visszatérő Karl von Zinzendorf gróf, aki majd 1782-ben az Udvari Számvevőkamara (*Hofrechenkammer*) elnöke, emellett pedig 1784-ben a robotfelszámolóval megbízott testület vezetője, s e tisztségeiből adódóan II. József egyik közeli munkatársa lesz, 1772-ben fél évet töltött Magyarországon. Itteni tartózkodása idején alkalmat nyílt ismeretséget kötni jónéhány olyan felvilágosult személyiséggel, akik részletesen tájékoztatták a helyi körülményekről. Ő viszont a példaképének tekintett Anne Robert Jacques Turgot kortárs francia miniszternek a már továbbfejlesztett fiziokrata eszméit propagálta körükben. XVI. Lajos e nevezetes politikusa nézetének újszerűsége abban állt, hogy – legtöbb kortársával ellentétben – nem a felvilágosult uralkodótól, az állami beavatkozástól (azaz „felülről”) várta a halaszthatatlan reformok bevezetését, hanem a „szabadság” (mindenekelőtt a kereskedelem szabadságát érve alatta) kivívásától remélte azok megvalósulását. Ez a gondolat a hagyományosan az alkotmányosság alapján álló magyar nemesség – beleértve annak felvilágosult tagjait is – körében érthetően élénk visszhangra talált. A megkezdett párbeszéd, főleg a horvátországiakkal, az 1776 és 1782 között trieszti kormányzóként állandóan a közelben

tartózkodó Zinzendorffal, ez idő alatt immár folyamatossá vált. Az eszmecsere következménye az lett, hogy a gróf – alighanem egyedülként a bécsi udvarban – helytelenítette a Magyarország rovására alkalmazott merkantilista-protekcionalista vámpolitikát, azzal indokolva, hogy megfelelő értékesítési lehetőség híján, semmi nem ösztönözheti az ország termelékenységét, miközben a kereskedői csődbe mennek. 1773-ban kimutatta, hogy az érvényben lévő vámpolitika fenntartásának ürügye, hogy ti. a Magyar Királyság túl kevéssel járulna hozzá a Monarchia közös költségeihez, csupán pusztá előítélet. Zinzendorf azért juthatott erre a következtetésre, mert nemcsak a különböző adóbevételeket vette számításba, hanem a bányászatból származó kincstári jövedelmeket, továbbá a magyarországi kaszárnyaépítések költségeit, valamint a beszállásolt katonaság ellátását is. Mindezek alapján azt állította, hogy Magyarország kétféle millió forinttal éppenséggel túlteljesíti a fizetési kötelezettségét, ami szerinte azt mutatja, hogy a jóval fejlettebb Csehországnál is nagyobb mértékben terhelték meg.

A teréziánus és jozefin időszak felvilágosult magyar közgazdászai, részben Zinzendorf hatására, részben attól függetlenül, az övéihez hasonló nézeteket képviseltek. A Nyugat-Európában akkoriban teret hódító kései fiziokratizmus szellemében, a kereskedelmet és a termelékenységet akadályozó vámok eltörlését igényelték, és a fejlődéshez nélkülözhetetlennek látták a gazdasági versenyhelyzet kialakítását.

1777-ben azonban II. József – akkor még a Monarchiában társuralkodóként anyja oldalán –, franciaországi látogatásáról visszatérve, bár utazása során megismerte Turgot nézeteit, a továbbiakban is változatlanul ragaszkodott a merkantilizmus meghaladott protekcionalista politikájához. Ennek a csak egymagában tekintett gazdasági hatása kétségkívül minősíthető, ha úgy tetszik, bizonyos értelemben akár gyarmatinak is. E megítélés azonban figyelmen kívül hagyja, hogy ezt a kortárs közgazdászaink által Nyugat-Európában, az ottani viszonyokhoz képest már meghaladott volta miatt indokoltan kárhoztatott gazdaságpolitikát nemcsak Magyarországon tartották fenn, hanem a Monarchia többi, főleg ipari tekintetben szintén fejletlen tartományában is. Továbbá elsiklik afelett, hogy érvényesítésének a kormányzat részéről mindenkor következetesen hangoztatott indoka, tudniillik az állami adózással kapcsolatos közteherviselés nálunk hagyományosan fennálló hiánya, a kiváltságolt rendek ahhoz való töretlen ragaszkodása, alapvető társadalmi akadályát képezte bármilyen valódi gazdasági versenyhelyzet létrejöttének.

Nemzetiségi és nyelvkérdés

A török elleni visszafoglaló háborút követően, főleg a gyéren lakott és tönkrement volt hódoltságú országrészt új magán- és kincstári birtokosai, kedvezmények kilátásba helyezésével igyekeztek ellátni munkaerővel, ami részben országon belüli elvándorlást eredményezett. Az északi és nyugati megyékből az ország középső részére költözők helyét pedig a peremvidékekről beszivárgók, ill. az országhatáron kívülről jövők foglalták el, nagyjából egészen az egykori végvárvonalig. Esetükben zömében nem magyar ajkúakról volt szó, hanem kisebb részben horvátokról, szlovénekről, osztrákokról, náluk jóval nagyobb arányban pedig szlovákokról, szerbekről, ruszinokról és románokról. Az utóbbiak utánpótlása a Kárpátokon kívülről is folyamatosan biztosított volt. Egyesek esetében, alkalmilag valamilyen konkrét tényező is közrejátszhatott. A török fennhatósággal szembeforduló, határon túli szerbek egy részét (legalább harmincezrüket) Belgrád 1690-ben bekövetkezett, rövid ideig tartó újbóli oszmán kézre kerülése készítette arra, hogy egyházi előljárójuk, Arsenije Černojević ipeki (peći) pátriárka vezetésével – I. Lipót ígérete értelmében – kérjenek menedéket a Magyar Királyság területén. A déli határ közelében, az ott kialakított határőri szervezet keretei közé illesztve telepítették le őket. A számukra biztosított kiváltságok feltétele a határőri fegyveres szolgálat ellátása volt. A császár és a szultán között létrejött pozsareváci békeegyezmény záradékában szereplő, kölcsönös kereskedelmi előnyöket

tartalmazó szerződés kínálta előnyöket kihasználva, különböző balkáni elemek (bolgárok, görögök, örmények, cigányok) közül szintén sokan települtek Magyarországra. A havasalföldi és a moldvai románok közül sokakat az ott uralkodó fanarióták kíméletlen adóztatása készítetett arra, hogy a Kárpát-medencében keressenek új otthonot. A korábban nagyrészt Morvaországból betelepülő magyarországi zsidóság Lengyelország első felosztása (1772) nyomán immár főként a Habsburg Monarchia területéhez csatolt Galíciából nyerte utánpótlását.

E folyamatok számszerű eredményét illetően bizonytalanok az ismereteink. A korabeli, adóztatási célú összeírások készítői nem voltak kíváncsiak a nemzetiségi hovatartozásra. Erre, bizonyos esetekben legfeljebb a felekezeti besorolás alapján következtethetünk, bár így is csak korlátozott mértékben. A 18. század végét illetően viszont már megbízhatóbb információkkal rendelkezünk. Ekkortájt a románok mintegy 16, a szlovákok és a németek 10-10, a horvátok 9,5, a szerbek 7, a rutének 3,5%-át teheték ki a Kárpát-medence akkori összlakosságának. Helytörténeti és regionális vizsgálatok azt sugallják, hogy valamennyi nemzetiség együttes lélekszáma, legkésőbb a 18. század végén, meghaladta a magyarokét. Hogy mennyivel, azt nem tudni pontosan; de hasonló jellegű kutatások alapján 58-42% körülre szokás becsülni ezt az arányt, amely az akkor már viszonylag pontosan ismert, mintegy 10-10,5 millióra rúgó kárpát-medencei össznépességhez képest értendő. Az utóbbi szám hatalmas arányú, közel 120%-os növekedést jelez a századelő idejére taksált lakosságszámához képest, amelyben a bevándorlásnak óriási szerepe lehetett. Ami, bizonyos etnikumoknál már a 18. század folyamán fenyegető, a magyar állam központi intézményeinek illetékességét is megkérdőjelező nemzetiségi igényekhez vezetett. A gazdasági célszerűség árnyékában olyan hosszú távon ható folyamatot indított el, amelyet nem önmagában az ország sok nemzetiségű volta okozott (hiszen ez mindenkor jellemző volt), hanem a hosszan tartó oszmán fennhatósággal összefüggő azon állapot, amely viszonylag rövid idő alatt tömegesen zúdította a Kárpát-medence – főként magyarok által – nagyjából gyéren lakott területeire az idegen betelepülők sokaságát. Akik, csekély hányadukat leszámítva, ezért nem tudtak integrálódni, s nem volt esélyük a kulturális nivellálódásra sem. Így válhattak aztán mind hangsúlyosabbá a különutas nemzetiségi törekvések az össznemzeti érdekek rovására.

A szerb (ortodox) egyházi kongresszus például – tartva a ruszinok sikeres és a románság kevésbé eredményes egyházi uniójától – politikai képviselőként igyekezett válni. Így jöhetett létre az 1745-71 között működött ún. Bánsági/Illír deputáció, amelynek fogalmi és illetékességi körébe, felekezeti alapon, beletartoztak a görögkeleti románok is. A bécsi udvar 1771-ben kiadta az *Illír regulamentumot*, amely mindaddig garantálta a szerbek kiváltságait, amíg hűségesek maradnak a Monarchiához. Ám azt is kimondták, hogy a szerbség – az egyháziak kivételével – nem az ortodox egyházi ill. a nemzeti kongresszusuk, hanem az illetékes országrész közigazgatási és bírósági hatáskörébe tartozik. Bécs tehát csak egyházi vonatkozásban ismerte el a kiváltságaikat. 1790-ben aztán, a magyar politikai mozgalom hatására, a hazai rendek elfogadták a szerbek országgyűlési képviselőire vonatkozó igényét. Főleg azért, mert kedvezőbbnek látták, hogy a szerbek a magyar törvényektől függenek, mintsem a kormányzat által nekik juttatott privilégiumoktól. Ezzel együtt azonban megjelent a szerb területi autonómiaigény is, amelyet viszont elutasított az országgyűlés.

A bontakozó nemzetiségi ellentétekhez nagymértékben hozzájárult II. József nyelvrendelete (1784) is, amely a központi kormányzati szervek, a megyei és városi közhivatalok és az igazságszolgáltatás számára elrendelte a három éven belüli német nyelvű ügyintézését. E pátens igen nagy felháborodást váltott ki Magyarországon: a konzervatív rendek a kiváltságosokat tömörítő „hungarus-nemzet” nyelvének, azaz a hivatali latinnak a rovására tett alkotmányos lépésnek ítélték, míg a bizonyos tekintetben és határig jozefinusnak tekinthető felvilágosultak a többség anyanyelvének számító magyart féltették az általános

német kulturális, és ezen belüli nyelvi hegemóniától; nem utolsó sorban Johann Gottfried Herdernek ugyan csak 1791-ben publikált, de már korábban is széles körben elterjedt, a magyar nyelv eltűnését jövendőző nézete hatására. Bár halálos ágyán e rendeletét is visszavonta az uralkodó, de a palackból kiszabadult szellemet nem lehetett visszagyömöszölni. E politikaivá lett kérdésben a korszerűsítést támogató rendeknek, a „haza nyelvei” egyikének tekintett magyar védelmében – az időközben holtnak minősített latinról való lemondással – sikerült maguk mellé állítaniuk a konzervatívokat is, a nemzethez való tartozást, az eddigiektől eltérően, immár nem a kiváltságok, hanem az anyanyelv szerint állapítva meg. Ez szemléleti szakítást jelentett a feudális értelemben vett, adott politikai közösséghez való tartozást jelentő (*hungarus*-) nemzetfogalommal, melynek helyébe a kulturális (nyelvi) alapon meghatározott került. Ami társadalmi tekintetben e fogalom kiterjesztését eredményezte, hiszen már a magyarul beszélő „nép”-re (*plebs*, *vulgus*) is (nemcsak, mint azelőtt, a *populusra*) vonatkozott. Kizárta viszont a magyar állam határain belül élő valamennyi idegen ajkút, közte azokat is, akik kiváltságaik okán a korábbi értelemben vett „magyar nemzet” tagjának minősültek. Ez a nyelvi-kulturális szemléletű (lényegében polgári jellegű) nemzet-meghatározás a továbbiakban mindinkább ilyen alapon megfogalmazott törekvések ösztönzője lesz, amelyek csak korlátozottan engedtek utat az országos érdekek érvényesítésének.